TAHLILIY JANRDA MAQOLA YOZISHDA JURNALISTGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Anvardinova Ozoda
O'zDJTU 3-bosqich tayanch doktaranti

Annotatsiya. Maqolada tahliliy janrda materiallar tayyorlayotgan jurnalistga qo'yiladigan kasbiy, bilimiy, uslubiy va axloqiy talablar tizimlashtiriladi. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va tahliliy janr namunalari qiyosiy-tahliliy hamda mazmun tahlili usullari asosida o'rganildi. Natijada jurnalist kompetensiyasining oltita bloki: mavzuni tanlash va dolzarblikni asoslash, axborot yig'ish va tekshirish, tahlil mantig'i, argumentatsiya, til va uslub, kasbiy axloq aniqlandi. Maqola oxirida talablarning baholash mezonlari matritsasi taklif etiladi. Olingan xulosalar jurnalistika ta'limi, tahririyatlarning ichki standartlari va yosh jurnalistlar malakasini oshirishda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: tahliliy janr, jurnalist kompetensiyasi, argumentatsiya, faktlarni tekshirish, kasbiy axloq, jurnalistik maqola.

Zamonaviy axborot makonida xabarlar oqimi tez o'sib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va onlayn nashrlar yangilikni daqiqalar ichida yetkazadi. Biroq auditoriya uchun muhimi faqat «nima bo'ldi» degan savolga emas, balki «nima uchun bunday bo'ldi», «bu qanday oqibatlarga olib keladi» va «nima qilish kerak» degan savollarga javob olishdir. Aynan shu savollarga javob beradigan janrlar guruhi tahliliy janrlar deb ataladi. Ular xabar va ma'lumotni jamiyat hayotidagi jarayonlar bilan bog'lab, sabab-oqibat aloqalarini ochib beradi, o'quvchining fikr shakllantirishiga yordam beradi.

Tahliliy janrga maqola, sharh, obzor, muxbirlik tadqiqoti (jurnalistik tekshiruv), taqriz, kommentariy, reyting va prognoz kabi turlar kiradi. Ularning barchasida axborot yig'ishdan tashqari, uni izohlash, baholash va umumlashtirish talab etiladi. Shu bois tahliliy maqola muallifi oddiy xabar yoki reportaj muallifiga nisbatan yuqoriroq kasbiy tayyorgarlikka muhtoj bo'ladi.

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, amaliyotda tahliliy maqolalar ko'pincha shaxsiy fikr bayoni, taxmin yoki faktlar bilan tasdiqlanmagan baholashlar darajasida qolib ketadi. Natijada janrning asosiy vazifasi, ya'ni ob'ektiv, asoslangan tahlil berish bajarilmaydi. Auditoriyaning ommaviy axborot vositalariga ishonchi pasayadi, dezinformatsiyaga qarshi kurashda esa sifatli tahlilga bo'lgan ehtiyoj yanada ortadi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Tahliliy jurnalistika nazariyasi rus tilidagi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan; xususan, A. A. Tertychniy tahliliy janrlarni tadqiqot metodi va tahlil predmetiga ko'ra tasniflagan. Jahon jurnalistikasida esa B. Kovach va T. Rozenstil jurnalistikaning asosiy tamoyillari sifatida haqiqatga sadoqat, fuqarolar oldidagi majburiyat, tekshirish intizomi va mustaqillikni ta'kidlaydi. D. Makkuel ommaviy kommunikatsiya nazariyasida ommaviy axborot vositalarining mas'uliyati masalasini alohida o'rganadi. O'zbek tilidagi manbalarda esa tahliliy janr asosan janrlar tasnifi doirasida qisqacha ko'rib chiqiladi, jurnalistga qo'yiladigan talablar tizimli ravishda alohida o'rganilmagan. Mana shu bo'shliq tadqiqotning zaruriyatini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi tahliliy janrda maqola yozayotgan jurnalistga qo'yiladigan talablarni aniqlash, ularni tizimlashtirish va amaliy qo'llash uchun mezonlar majmuasini ishlab chiqishdir.

Tadqiqot vazifalari:

- tahliliy janrning o'ziga xos belgilarini aniqlash;
- jurnalist kompetensiyasining tarkibiy qismlarini ajratish;
- har bir talabning mazmunini ochib berish;

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

• talablarning bajarilishini baholash uchun mezonlar matritsasini taklif etish.

Tadqiqot gipotezasi: tahliliy maqolaning sifati jurnalistning yagona iste'dodiga emas, balki aniq, o'lchanadigan talablar tizimiga amal qilishiga bog'liq, bu talablar o'rganilishi va o'rgatilishi mumkin.

2. Usullar (Methods)

Tadqiqot sifat yo'nalishidagi (kvalitativ) loyiha sifatida tashkil etildi. Quyidagi usullardan foydalanildi.

Nazariy tahlil va sintez. Jurnalistika nazariyasi, janrlar tasnifi, jurnalistik axloq va tanqidiy fikrlashga oid ilmiy adabiyotlar o'rganildi. Turli mualliflarning yondashuvlaridan umumiy va farqli jihatlar ajratildi, ular yagona tizimga keltirildi.

Me'yoriy-huquqiy hujjatlar tahlili. O'zbekiston Respublikasining «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi qonuni, jurnalistlik faoliyatini himoya qilishga doir me'yorlar hamda jurnalistlarning kasbiy-axloqiy kodekslari jurnalistga qo'yiladigan majburiyatlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqildi.

Mazmun tahlili (kontent-analiz). Tahliliy janrdagi maqolalarning tuzilishi, argumentatsiya usullari, manbalardan foydalanish tartibi va til xususiyatlari kategoriyalar bo'yicha o'rganildi. Tahlil birliklari sifatida quyidagilar olindi: sarlavha va lid, muammoning qo'yilishi, ma'lumot manbalari, dalillar, qarama-qarshi fikrlar, xulosa.

Qiyosiy usul. Tahliliy maqolani axborot janrlari (xabar, intervyu, reportaj) bilan solishtirib, ular o'rtasidagi farq aniqlandi. Bu jurnalist uchun qo'shimcha talablarni ko'rsatishga imkon berdi.

Modellashtirish. Aniqlangan talablar asosida baholash mezonlari matritsasi qurildi. Har bir mezon uch darajali shkala bo'yicha (yetarli, qisman yetarli, yetarli emas) baholanadi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, u nazariy-uslubiy xarakterga ega bo'lib, keng ko'lamli sotsiologik so'rov yoki eksperimentni o'z ichiga olmaydi. Shu sababli taklif etilgan matritsa keyingi bosqichda amaliy sinovdan o'tkazilishi lozim.

Tahlil natijasida tahliliy janrni boshqa janrlardan ajratib turuvchi to'rtta asosiy belgi aniqlandi:

Sabab-oqibat yo'nalishi. Maqola voqeani bayon qilish bilan cheklanmay, uning sabablari, shart-sharoitlari va ehtimoliy oqibatlarini ochadi.

Umumlashtirish darajasi. Alohida fakt yagona jarayonning tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi, qonuniyat va tendensiyalar ajratiladi.

Asoslangan baholash. Muallif xulosa chiqaradi, biroq xulosa dalillar bilan tasdiqlanadi.

Amaliy yo'nalish. Tahlil ko'pincha yechim variantlari, tavsiyalar yoki prognoz bilan yakunlanadi.

Axborot janrlari asosan «nima, qayerda, qachon» savollariga javob bersa, tahliliy janr «nima uchun, qanday va bundan keyin nima bo'ladi» savollariga yo'naltirilgan. Aynan shu farq jurnalistdan yuqoriroq talablarni keltirib chiqaradi.

Adabiyotlar va hujjatlar tahlili jurnalistga qo'yiladigan talablarni oltita blokka guruhlash mumkinligini ko'rsatdi.

1-blok. Mavzuni tanlash va dolzarblikni asoslash. Jurnalist mavzuning ijtimoiy ahamiyatini, auditoriya uchun qiziqarliligini va yangiligini asoslab bera olishi kerak. Tahliliy maqolada mavzu «axborot sababi»ga (voqea, qaror, statistik hisobot, ijtimoiy muammo) tayanadi. Muallif muammoni aniq shakllantiradi: nima tahlil qilinayotgani, nima uchun hozir tahlil qilinayotgani va maqola qaysi savolga javob berishi oldindan belgilanadi. Mavzu juda keng bo'lsa, tahlil yuzakilikka mahkum bo'ladi; juda tor bo'lsa, umumlashtirish imkoni qolmaydi.

2-blok. Axborot yig'ish va faktlarni tekshirish. Tahlilning sifati uning axborot bazasiga bog'liq. Jurnalist:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

• rasmiy statistika, hujjatlar, tadqiqot hisobotlari va qonunchilik manbalaridan foydalana olishi;
• har bir muhim faktni kamida ikkita mustaqil manba orqali tekshirishi;
• birlamchi va ikkilamchi manbalarni farqlay olishi;
• manbaning ishonchliligi, manfaatdorligi va tegishli vakolatini baholashi;
• raqamlarni to'g'ri talqin qilishi, foiz, mutlaq qiymat va o'rtacha ko'rsatkichlarni chalkashtirmasligi kerak.

Shuningdek, turli, shu jumladan bir-biriga qarama-qarshi nuqtai nazarga ega ekspertlarni jalb qilish tahlilning muvozanatini ta'minlaydi.

3-blok. Tahlil mantig'i va tanqidiy fikrlash. Bu blok tahliliy janrning yadrosini tashkil etadi. Jurnalistdan quyidagilar talab qilinadi:

✓ muammoni qismlarga ajratish (analiz) va qayta bog'lash (sintez) ko'nikmasi;
✓ korrelyatsiya va sababiyatni farqlash, ya'ni ikki hodisa birga uchrashi birining ikkinchisining sababi ekanini anglatmasligini hisobga olish;
✓ umumlashtirishda xatolarga yo'l qo'ymaslik (bitta misoldan umumiy xulosa chiqarish);
✓ o'z taxminlari va ilgari surilgan versiyalarni sinab ko'rish;
✓ fakt, fikr va taxminni matnda aniq ajratish.

Tahliliy usullar sifatida taqqoslash, retrospektiv tahlil, tendensiyani aniqlash, stsenariy qurish va SWOT-tahlil kabi vositalardan foydalanish mumkin.

4-blok. Argumentatsiya va kompozitsiya. Maqola mantiqiy tuzilishga ega bo'lishi kerak: muammo qo'yilishi, dalillar, qarshi fikrlar va ularning tahlili, xulosa. Har bir tezis kamida bitta dalil bilan mustahkamlanadi. Dalil sifatida raqamlar, hujjatlar, ekspert fikri, xalqaro tajriba va tarixiy misollar xizmat qiladi. Kompozitsiyada bir fikrdan ikkinchisiga o'tish izchil bo'lishi, o'quvchi muallif yo'lini kuzata olishi muhim. Sarlavha va lid maqolaning asosiy muammosini ifodalab, o'quvchini mavzuga tortishi, biroq vaqtincha «clickbait»ga aylanmasligi lozim.

5-blok. Til va uslub. Tahliliy maqola ilmiy-publitsistik uslub chegarasida yoziladi. Talablar:

✓ aniqlik: atamalar to'g'ri qo'llanadi, murakkab tushunchalar sodda tilda izohlanadi;
✓ ixchamlik: ortiqcha takrorlar va umumiy gaplardan qochiladi;
✓ neytrallik: muallif pozitsiyasi bo'lishi mumkin, ammo emotsional ta'sir dalillar o'rnini bosmaydi;
✓ adabiy til me'yorlariga rioya: imlo, uslubiy va punktuatsion savodxonlik;
✓ vizual qo'llab-quvvatlash: jadval, diagramma, infografika bilan murakkab ma'lumotni soddalashtirish.

6-blok. Kasbiy axloq va huquqiy mas'uliyat. Tahliliy maqola ko'pincha shaxslar, tashkilotlar yoki davlat idoralari faoliyatini baholaydi, shu sababli axloqiy talablar alohida ahamiyat kasb etadi:

✓ haqiqatga sodiqlik va yolg'on axborot tarqatmaslik;
✓ tuhmat va haqoratdan, shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitishdan saqlanish;
✓ manba maxfiyligini saqlash va shaxsiy hayot daxlsizligini hurmat qilish;
✓ manfaatlar to'qnashuvini oshkor qilish, buyurtma va reklama materialini tahlil sifatida taqdim etmaslik;
✓ xato aniqlansa, uni ochiq tuzatish;
✓ mualliflik huquqiga rioya, iqtiboslarda manbani ko'rsatish.

Tadqiqot natijalari tahliliy maqola sifatini belgilovchi omillar sirasida jurnalistning individual iste'dodidan tashqari, uslubiy intizom va tizimli bilim ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Bu

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

dastlabki gipotezani tasdiqlaydi: talablar aniq shakllantirilsa, ularni o'rgatish va baholash mumkin bo'ladi.

Birinchidan, tahliliy janrda **faktlarni tekshirish** boshqa janrlarga qaraganda yanada muhimdir. Chunki xato ma'lumot asosida qurilgan tahlil nafaqat bitta faktni, balki butun xulosalar tizimini yaroqsiz qiladi. Shu nuqtai nazardan, jurnalist ma'lumotni tekshirish bo'yicha amaliy ko'nikmalarga (ochiq ma'lumotlar bazalari bilan ishlash, statistik ko'rsatkichlarni o'qish, rasm va videoning haqiqiyligini tekshirish) ega bo'lishi lozim. Kovach va Rozenstil ta'kidlagan «tekshirish intizomi» tamoyili aynan shu ehtiyojni ifodalaydi.

Ikkinchidan, **tanqidiy fikrlash** jurnalistning asosiy kasbiy vositasi hisoblanadi. Axborot oqimi kuchaygan sharoitda jurnalist faqat ma'lumot uzatuvchi emas, balki ma'lumotni saralovchi va izohlovchi sifatida ishlaydi. Tahlil mantig'ida uchraydigan eng keng tarqalgan xatolar sababiyat va korrelyatsiyani aralashtirish, tanlama dalillar keltirish va qarama-qarshi nuqtai nazarni e'tiborsiz qoldirishdir. Bu xatolarning oldini olish uchun tahririyatlarda maqolani «ikkinchi ko'z» bilan, ya'ni tahlil mantig'ini tekshiruvchi muharrir orqali o'tkazish amaliyoti foydali bo'lishi mumkin.

Uchinchidan, **muallif pozitsiyasi va ob'ektivlik** o'rtasidagi muvozanat masalasi munozarali. Tahliliy janr muallifdan baho va xulosa berishni talab qiladi, shu bilan birga bu baho dalillarga tayanishi shart. Ob'ektivlik «fikrsizlik» degani emas; u fikrning ochiq, tekshiriladigan va dalillangan bo'lishini bildiradi. Matnda fakt va baho aniq ajratilsa, o'quvchi muallif xulosasiga qo'shilish yoki qo'shilmaslikni o'zi hal qila oladi.

To'rtinchidan, **til va uslub** talabi ko'pincha ikkinchi darajali deb hisoblanadi, holbuki murakkab tahlilni tushunarli yetkazish bevosita jurnalistik mahoratga bog'liq. Haddan tashqari ilmiy yoki byurokratik til maqolani o'quvchidan uzoqlashtiradi, haddan tashqari bo'yoqdor til esa tahlilning ishonchliligini susaytiradi. Ma'lumotni vizuallashtirish (grafik, infografika) zamonaviy tahliliy materiallarning ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Beshinchidan, **axloqiy va huquqiy mas'uliyat** tahliliy maqolada yuqori xavf omili hisoblanadi. Baholash va tanqid shaxs yoki tashkilot obro'siga ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun jurnalist tanqidiy xulosalarini faktlarga asoslashi, tanqid qilinayotgan tomonga o'z pozitsiyasini bildirish imkonini berishi va tuzatish tamoyiliga rioya qilishi kerak.

Taklif etilgan matritsaning ilmiy va amaliy ahamiyati shundaki, u talablarni mavhum ko'rsatmalardan o'lchanadigan mezonlarga aylantiradi. Biroq tadqiqotning cheklovlarini ham ta'kidlash zarur: matritsa hali amaliy sinovdan o'tkazilmagan, ballar oralig'i shartli, turli tahririyat va nashr turlari (bosma, onlayn, teleradio) uchun moslashtirish talab etiladi. Kelgusi tadqiqotlarda mazkur mezonlarni respublikamizdagi nashrlarning real maqolalari misolida sinash, jurnalistlar va muharrirlar o'rtasida so'rov o'tkazish, shuningdek sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish bilan bog'liq yangi talablarni (generativ matnlarni tekshirish, manbani oshkor qilish, mualliflik masalasi) o'rganish maqsadga muvofiq.

Tahliliy janr sabab-oqibat yo'nalishi, umumlashtirish, asoslangan baholash va amaliy yo'nalish bilan ajralib turadi; bu jurnalistdan axborot janrlariga nisbatan murakkabroq kasbiy tayyorgarlikni talab qiladi.

Tahliliy maqola muallifiga qo'yiladigan talablar oltita blokda tizimlashtirildi: mavzuni tanlash, axborot yig'ish va tekshirish, tahlil mantig'i, argumentatsiya, til va uslub, kasbiy axloq.

Faktlarni tekshirish, tanqidiy fikrlash va axloqiy mas'uliyat tahliliy maqola sifatining asosiy shartlari hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Taklif etilgan sakkiz mezonli baholash matritsasi tahririyatlar, jurnalistika ta'limi muassasalari va yosh jurnalistlar tomonidan o'z-o'zini baholash va sifatni nazorat qilish vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

Jurnalistika ta'limida tahliliy janr bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni ma'lumotlar bilan ishlash, faktchekking va argumentatsiya ko'nikmalariga yo'naltirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi Qonuni (amaldagi tahriri).
2. O'zbekiston Respublikasining jurnalistlik faoliyatini himoya qilishga oid qonunchilik hujjatlari.
3. Kovach B., Rosenstiel T. The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect. New York: Three Rivers Press, 2001.
4. McQuail D. McQuail's Mass Communication Theory. London: SAGE Publications.
5. Тертычный А. А. Аналитическая журналистика: познавательно-психологический и социально-политический аспекты. Москва: Аспект Пресс, 2000.
6. Лазутина Г. В. Основы творческой деятельности журналиста. Москва: Аспект Пресс.
7. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики. Москва: РИП-холдинг.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.